

11. Radovetska, L.V. (2014), "Conceptual provisions of national security, standardization of the legislation of Ukraine", «Jurnalul juridic national : teorie și practică», no. 3 (7), pp. 31-39.
12. Streltsov, A.A. (2002), *Obespechenie informatsionnoy bezopasnosti Rossii. Teoreticheskie i metodologicheskie osnovy* [Ensuring information security in Russia. Theoretical and methodological bases], MTsMNO, Moscow, Russia.

УДК 340.1

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ ЄВРЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Гартман М.Т., аспірантка

*Ужгородський національний університет, вул. Капітульна, 26, м. Ужгород, Україна
hartmanm@mail.ru*

У статті проведено дослідження проблеми періодизації розвитку єврейської правової системи. Проаналізовано підходи науковців до періодизації історії єврейського права й державно-правової дійсності, на основі яких запропоновано періодизацію розвитку єврейської правової системи через призму основних історичних епох і періодів. Розкрито особливості формування єврейської правової системи щодо інших правових систем. Така особливість проявилася насамперед у довготривалому й безперервному розвитку правової системи впродовж всієї історії єврейського народу.

Ключові слова: єврейська правова система, єврейське право, історія єврейського народу, періодизація, генезис, Біблійна епоха, еллінізація, епоха Талмуду, Постталмудична епоха, Раввинська епоха, судова автономія.

ГЕНЕЗИС РАЗВИТИЯ ЕВРЕЙСКОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ

Гартман Н.Т.

*Ужгородский национальный университет, ул. Капитульная, 26, г. Ужгород, Украина
hartmanm@mail.ru*

Статья посвящена проблеме периодизации развития еврейской правовой системы. Проанализированы подходы ученых к периодизации истории еврейского права и государственно-правовой действительности, на основе которых предложена периодизация развития еврейской правовой системы сквозь призму основных исторических эпох и периодов. Раскрыто особенность формирования еврейской правовой системы относительно других правовых систем.

Ключевые слова: еврейская правовая система, еврейское право, история еврейского народа, периодизация, генезис, Библейская эпоха, эллинизация, эпоха Талмуда, Постталмудическая эпоха, раввинская эпоха, судебная автономия.

GENESIS OF JEWISH LEGAL SYSTEM DEVELOPMENT

Hartman M.T.

*Uzhhorod national university, str. Kapitulna 26, Uzhgorod, Ukraine
hartmanm@mail.ru*

The Jewish legal system has a long history of more than three thousand years. Mostly, those were the times when Jewish people existed without their own State and they lived in various diasporas during long periods, not having even a single spiritual center. However, despite the loss of national independence and the united spiritual center, the Jewish people could not only preserve their legal system, but develop it during thousands of years.

According to the author, the genesis of the Jewish legal system should be considered in the light of the following historical stages:

I. Biblical era.

1. A period of patriarchs (from the times of Abraham (the XX – XIX cent. BC) till the runaway of Israelites from slavery in Egypt (mid-thirteenth century BC).
2. A period of Sinai legislation (since the runaway of Jewish people from slavery in Egypt and granting the Law to the people (mid – early thirteenth century BC).
3. A period of judges (from the twelfth century BC to the eleventh century BC which ends by the election of the first king of Israel named Saul).

4. A period of the First Temple (since the times of the third king Solomon who built the Temple till its destruction by Babilonians in the VI century BC).

5. Halut and a period of the Second Temple (since the Babylonian captivity in the VI century BC till the conquest of Judea in the first half of the IV century BC by Alexander the Great).

II. Hellenization and zuhot period (since the Greek conquest in 331 BC before the 1 century. Period זיוה (zuhot)).

III. The era of the Talmud.

1. Tanaim. A period covers 1 – 2 centuries, it begins with Hillel's activity and continues until the completion of the Mishnah.

2. Amoraim. A period is named in honor of lawyers and law teachers – amoraim lasted from the beginning of the third century to the end of the fourth.

IV. Post-Talmud era (a period of “gaonim”) (continued from the end of a period of savoraim to the middle of the eleventh century). V. Rabbinical era.

The rabbinical era in the history of the Jewish legal system dates back to the mid-eleventh century and lasts until the eighteenth century. It covers two stages:

1. ראשונים (“Rishonim”) – translated from Hebrew it means “first”. The so-called period of first rabbis runs from the XI to the middle of the sixteenth century.

2. אחרונים (“Aharonim”), which is translated as “the last”. A period of the last rabbis dates back to the second half of the sixteenth century and continues until the eighteenth century.

VI. A period which covers the time frames since the loss of judicial autonomy to the transformation of the Jewish legal system into the legal system of the State of Israel. It started from the middle of the eighteenth century and lasted until the second half of the twentieth century.

Each from the listed above stages is characterized by specific conditions under which the Jewish legal system was developed. Depending on the political, economic and social conditions under which the Jewish people were, the legal system was marked either by slowness or intensity of development. However, despite a long history of the formation, the Jewish legal system came into the world history and science, as such, that numbers over 3000 years of continuous development.

Key words: Jewish legal system, Jewish law, history of Jewish people, periodization, genesis, biblical era, Hellenization, the era of the Talmud, Posttalmud era, Rabby era, judicial autonomy.

У сучасній правовій науці попри масову зацікавленість до історії єврейства відсутні дослідження періодизації формування єврейської правової системи. Питання поділу історичного процесу розвитку однієї з найдавніших правових систем світу є актуальним, оскільки це унікальне явище правової дійсності, що не має аналогів серед інших правових систем. Попри відсутність більшу частину свого розвитку власної держави єврейська правова система розвивалася в усі епохи й періоди існування єврейського народу.

Питання періодизації історії єврейського народу досліджувалося в багатьох історичних працях науковців. Ця проблема стала предметом дослідження таких відомих істориків: Р. Банк, Г. Грец, С. Дубнов, Ш. Єтінгер, А. Лопухін, С. Рот, Дж. Телушкін. Вагомий внесок у дослідження періодизації розвитку єврейського права був зроблений єврейським ученим М. Елоном. Однак ні в працях зарубіжних, ні у вітчизняних учених питання розвитку єврейської правової системи не розглядається, а відповідно, залишається за межами наукового дослідження. У зв'язку із цим є необхідність вивчення основних періодів та умов, у яких розвивалася не лише нормативна, а й ідеологічна й інституційна складові єврейської правової системи.

Мета дослідження полягає у висвітленні історичного аспекту формування правової системи єврейського народу, а також аналізі основних періодів єврейської історії й історії розвитку єврейського права, на основі яких можна зробити висновки про генезис і періодизацію розвитку єврейської правової системи.

Єврейський народ у світовій історії відіграв особливу роль. Його своєрідність як нації пояснюється не лише багатовіковою історією, культурою й незламною силою духу, а й особливістю правової системи, яка розвивалась у всі часи існування єврейського народу. Безумовно, єврейську правову систему не варто ідеалізувати. Однак не можна заперечити той факт, що, не дивлячись на всі перешкоди, які зустрічалися єврейському народу на шляху до самовизначення, він протягом тисячоліть зумів зберегти норми, традиції й культуру, які надавали праву насамперед духовної складової, що відіграло важливу роль у підвищенні авторитету як єврейської правової системи в цілому, так і єврейського права зокрема. Це й зумовило специфічність правової системи древнього народу семітського походження.

Особливість правової системи пояснюється насамперед особливістю єврейського народу, який її формував. Таку його специфічність намагається пояснити у своїй праці «Смисл історії» релігійний і політичний філософ XX ст. М. Бердяєв. Висловуючи ідею про те, що «історичне» має релігійну основу, яка виражається в релігійній свідомості, учений підкреслює зв'язок монотеїстичної ідеї, ідеї єдиного Бога з національною долею вибраного народу Божого, що в подальшому створило свою особливість і специфічність єврейського народу [1, с. 107]. Виступаючи більшу частину своєї історії не політичною, а етнічною спільнотою, єврейський народ ввійшов у світову історію як народ, який часто був позбавлений механізму власної політичної організації, однак збагачений особистою, надбаною тисячоліттями правовою системою, в основі якої лежить релігія.

У першій половині XX ст. граф Д. Граббе, перекладаючи книгу антиєврейськи налаштованого французького дослідника Ф. Бренье «Євреї і Талмуд», справедливо наголошує, що для того, щоб зрозуміти єврея, треба, хоча б коротко ознайомитися з його історією та його світоглядом» [2, с. 4]. Саме через призму історії єврейського народу відслідковується генезис єврейського права та єврейської правової системи в цілому, правові феномени, які пов'язані з єврейським суспільством на різних історичних етапах розвитку. І тут не можна не погодитися з думкою єврейського правознавця С. Айзенштадта, який зазначає: «Щоб дати справедливую оцінку історичному єврейському праву, необхідно його насамперед науково дослідити на рівні з політико-економічною історією євреїв, поповнити наукову систему. Лише цим шляхом вдасться виявити сутність соціального побуту єврейства протягом всієї його історії й з'ясувати ступінь його універсальної цінності. У цьому полягає сутність проблеми вивчення єврейського права» [3, с. 15-16].

Єврейська правова система нараховує більш як трьохтисячолітню історію. Переважно це був час, коли єврейський народ існував без власної держави та протягом великих періодів був розсіяний по різних діаспорах, не маючи навіть єдиного духовного центру. Як правило, коли право залишене й відокремлене від держави та її суверенітету, воно поступово втрачає зв'язок зі своїм народом, деградує та, як наслідок, відмирає. Саме так сталося з правом багатьох стародавніх, у тому числі й семітських, народів, від яких до нас дійшли лише незначні залишки завдяки успіху археологічних експедицій.

Для прикладу візьмемо римське право, яке зробило вагомий внесок в історію становлення й розвитку багатьох правових систем світу. У класичну епоху воно досягло свого апогею, найвищого ступеня розвитку й досконалості. Проте процес його розвитку як права «живого», тобто такого, що постійно розвивається та діє саме по собі, а не через трансформацію в інші правові системи, завершується падінням Західної Римської імперії в 476 р. [4, с. 16]. Римське право як елемент правової системи Римської держави розпочало процес припинення свого розвитку із занепадом Римської держави, що підтверджує неможливість його існування без держави та залежність у здійсненні, сталості, недоторканності, розвитку, удосконаленні й авторитетності.

Крім того, варто звернути увагу також на правові системи могутніх світових цивілізацій Єгипту, Вавилонської держави, Китаю, які, на думку багатьох істориків, «створили колыску людської цивілізації, письменності й культури» [5, с. 11]. Кожній із них притаманна своя правова система, що відрізняється від інших історичними умовами виникнення й розвитку, характерними особливостями права, механізмом впливу на суспільні відносини та правовою свідомістю в суспільстві на певному етапі його розвитку. Проте із завоюванням у 539 р. до н.е. персидським царем Кіром Ново-Вавилонського царства [6, с. 33], Олександром Македонським у 332 р. до н.е. Єгипту, перетворивши його на провінцію Римської імперії [7, с. 43], та розпадом у 220 р. до н.е. імперії династії Хань на три царства [8, с. 94] розвиток правових системи цих, могутніх колись держав, поступово завершився разом з існуванням їх державно-правових утворень.

Не так розвивалися події в історії розвитку єврейської правової системи. Не дивлячись на втрату державної незалежності та єдиного духовного центру, єврейський народ зумів не лише зберегти свою правову систему, а й протягом тисячоліть її розвивати.

Варто відмітити, що історія єврейства завжди привертала до себе увагу багатьох істориків і філософів у всьому світі, у тому числі на території пострадянського простору. Погляди одних відзначаються нетолерантністю, дискримінацією й ворожим ставленням до цього невеликого, проте об'єднаного духом народу, інші ж, навпаки, із захопленням показують культуру, ідеологію єврейського народу та його роль у світовому масштабі. Тому, не дивлячись на мотиви такої масової зацікавленості до питання єврейства, право, культура й історія єврейського народу завжди залишалися в центрі уваги та була предметом для дискусій.

Проте попри велику кількість досліджень у сфері єврейської історії та єврейського права генезис єврейської правової системи залишається поза увагою. Так, доктор права, професор, один із

провідних знавців єврейського права М. Елон трьохтисячолітню історію єврейського права розділяє на два етапи: перший етап бере свій початок із джерел Письмового Вчення та завершується із закінченням складання Талмуду, другий етап охоплює часовий простір від завершення Талмуду й донині. Кожний із двох етапів розділяється на періоди.

Перший етап М. Елон поділяє на такі періоди:

- 1) Біблійський період – до Ездри й Неемії (приблизно середина V ст. до н.е.);
- 2) Період від Ездри й Неемії до періоду так званих пар, більшу частину якого прийнято називати періодом книжників (160 р. до н.е.);
- 3) Період пар, який включає в себе п'ять пар учених, народних керівників і знавців Галахи (від 160 р. до н.е. до початку нової ери);
- 4) Період танаїм, який дав єврейському праву кодифікацію Мішни (від покоління, що жило в час гибелі Другого Храму й до 200 р. н.е.);
- 5) Період амораїм, що збагатив єврейський народ двома Талмудами: Єрусалимським і Вавилонським (від 220 р. до кінця V ст.);
- 6) Період савораїм (інтерпретаторів), який бере свій початок із кінця сьомого покоління вавилонських амораїв і закінчується VII ст. Учені цього періоду займалися переважно закінченням редагування Вавилонського Талмуда.

Другий етап після закінчення Талмуда вчений поділяє на такі періоди:

- 1) Період гаонім, який триває від кінця періоду савораїм приблизно до 1040 р., тобто до середини XI ст. Представники цього періоду намагалися зробити Вавилонський Талмуд головним джерелом Галахи для всього єврейства та вперше розробили поділ галахічної літератури;
- 2) Раввинський період, який починається одразу після періоду гаонів. Його М. Елон поділяє на такі етапи:
 - Етап перших раввинів – від XI до XVI ст., тобто до появи равина Й. Каро (Іспанія) і його видатної праці «Шулхан арух»;
 - Етап останніх раввинів – від Й. Каро й Ісерлеса до кінця XVIII ст. та руху емансипації;
 - Етап втрати єврейської судової автономії:
 - а) з кінця XVIII до початку XX ст., тобто від втрати судової автономії до початку національного відродження;
 - б) з початку XX ст. до створення держави Ізраїль;
 - в) від утворення держави Ізраїль і до наших днів [9, с. 61-64].

Безумовно, наведену відомим єврейським правознавцем, доктором права, у минулому заступником голови Верховного суду Ізраїлю періодизацію історії єврейського права варто вважати такою, що не підлягає спростуванню. Однак для того, щоб визначити періоди, через призму яких найбільш повно відслідковується генезис розвитку єврейської правової системи, наведемо ще декілька думок науковців щодо періодизації єврейської історії.

Так, відомий російський історик С. Дубнов, про якого сказано, що він перший у Росії «представив читаючій публіці повний закінчений нарис історичної долі єврейського народу в усі часи й у всіх країнах, де жили й живуть «сини Ізраїлеві» [10, с. 123], у своїй праці «Коротка історія євреїв» усю історію євреїв розглядає в межах чотирьох періодів:

- 1) Найдавніша (біблійська) історія, яка бере свій початок від родоначальника єврейського народу Авраама та триває до кінця персидського панування над Іудеєю, тобто до 332 р. до н. е.;
- 2) Стародавня історія й епоха Талмуда, яка охоплює період від грецького панування в Іудеї до кінця епохи гаонів у Вавилоні (332 р. до н. е. – 1040 р.);
- 3) Історія євреїв в епоху середньовіччя (500 р. – XV ст.);
- 4) Історія євреїв в епоху нового часу (XV ст. – XIX ст.) [11].

У подібній хронології розглядають єврейську історію єврейські історики у відомій праці «Нариси з історії єврейського народу» під редакцією Ш. Етінгера. Вони події єврейської історії висвітлюють у

межах таких періодів: Біблійний, Період другого Храму, Талмудистський, Середніх віків, Нового часу, Новітнього часу [12].

Заслуговує на увагу також періодизація британського журналіста Д. Ріда, який у своїй праці «Суперечка про Сіон» історію державно-правової дійсності єврейського народу розділяє на п'ять періодів:

- 1) Епоха левітів, яка «включає в себе історію ізольованої Іудеї, вавилонського «полону» й «повернення», а також створення «Мойсеєвого Закону», нав'язаного іудеям силою»;
- 2) Епоха фарисеїв, яка «більш-менш співпадає з римським правлінням завойованої Іудеї, закінчується другим зруйнуванням Єрусалиму й розсіянням останніх юдеїв»;
- 3) Талмудистська епоха, яка була найдовшою та продовжувалася 17 століть: від 70 р. н.е. до приблизно 1800 р. н.е.;
- 4) Проміжний період «Емансипація» – XIX ст.;
- 5) Епоха сіонізму – XX ст. [13, с. 44].

Водночас не можна не погодитися з відомим британським істориком П. Джонсоном, який зазначає, що «дуже важко прив'язати єврейську історію до певної хронології національного чи релігійного розвитку, оскільки вона являє собою явище унікальне» [14, с. 169].

У свою чергу, аналізуючи періодизацію іудейської правової системи, російський професор М. Марченко доходить таких висновків: а) проблема періодизації іудейського суспільно-політичного та правового життя не проста та немаловажна для розуміння сутності й виконуючої єврейським правом ролі в житті єврейського суспільства; б) найбільш розповсюдженими критеріями періодизації процесу становлення й розвитку іудейської правової системи є не стільки власне юридичні критерії, скільки змішані з правовими соціально-політичними [15, с. 426]. Дійсно, під час визначення періодизації розвитку єврейської правової системи до уваги потрібно брати соціально-політичні критерії. З найдавніших періодів і до нового часу єврейський народ під впливом внутрішніх і зовнішньоекономічних факторів формував і розвивав свою правову систему, збагачуючи її нормативну, інституційну та духовну складові.

Досліджуючи еволюцію єврейського суспільства й державності, дозволимо собі виокремити основні етапи розвитку єврейської правової системи, які найбільш повно висвітлюють соціальні, економічні, політичні й ідеологічні умови, під впливом яких вона формувалася. Отже, на нашу думку, генезис єврейської правової системи варто розглядати через призму таких історичних етапів:

I. Біблійна епоха.

1. Період патріархів. Цей історичний період бере свій початок із часів першого родоначальника та патріарха Авраама (XX – XIX ст. до н.е.) та завершується виходом ізраїльського народу з єгипетського рабства (середина XIII ст. до н. е.).
2. Період синайського законодавства. Період синайського законодавства пов'язують із моментом виходу єврейського народу з єгипетського рабства й даруванням народу Закону (середина – початок XIII ст. до н.е.).
3. Період суддів. Часові межі цього періоду охоплювали близько 200 років. Він бере початок із XII ст. до н. е. та завершується в XI ст. до н. е. обранням першого ізраїльського царя – Саула.
4. Період Першого Храму. Розпочинається період із часів третього царя Ізраїля Соломона, який збудував Храм (בֵּית הַמִּקְדָּשׁ, *бет ха-микдаш*) у Єрусалимі (середина X ст. до н.е.). Закінчується період Першого Храму руйнуванням вавилонянами Храму в VI ст. до н.е.
5. Галут і період Другого Храму. Його варто розглядати з моменту вавилонського полону в VI ст. до н.е. до завоювання в першій половині IV ст. до н.е. Юдеї Олександром Македонським. Важливим є те, що цей період відзначився законотворчою діяльністю Ездри та Неємії.

II. Еллінізація та період зугот. Це був відносно невеликий перехідний період від Біблійної епохи до епохи Талмуда. Період еллінізації розпочинається із часів грецького завоювання в 331 р. до н.е. та завершується початком 1 ст. Період לְיָמֵי (зугот), що в перекладі з івриту означає «пари», завершує остання пара зугот – Гілель і Шамай, яких одночасно прийнято вважати першими танаями.

III. Епоха Талмуда.

1. Танаїм. Період охоплює I – II ст., розпочинаючись із діяльності Гілеля й продовжуючи до завершення Мішни. Назва періоду походить від арамейського слова תַּנַּיִם – *тана*, що в перекладі

означає «повторяти», «вивчати», «вчити». Такий титул присвоювався законовчителям у Ерец-Ізраель у I – II ст.

2. Амораїм. Період, названий на честь правознавців і законовчителів – амораїм, тривав із початку III до кінця IV ст. Термін амораїм походить від арамейського слова *амора* й означає «говорячий», «вимовляючий».

IV. Постталмудична епоха (період «гаонім»). Після остаточного завершення Вавилонської редакції Талмуду в історії єврейської правової системи розпочинається новий період. У єврейській традиції його прийнято називати періодом גאונים («гаонім»). Така назва походить від арамейського גאון – *гаон*, що в перекладі означає «велич», «гордість», а в перекладі з івриту – «геній». Він тривав із кінця періоду савораїм до середини XI ст.

V. Раввинська епоха. Раввинська епоха в історії розвитку єврейської правової системи бере свій початок із середини XI ст. та триває до XVIII ст. З точки зору розвитку єврейської правової системи раввинський період прийнято поділяти на два етапи:

1. ראשונים («*рішонім*»), що в перекладі з івриту означає «перші». Так званий період перших раввинів триває з XI до середини XVI ст.
2. אחרונים («*ахаронім*»), який перекладається як «останні». Період останніх раввинів бере свій початок із другої половини XVI ст. та триває до XVIII ст.

VI. Період, який охоплює часові рамки з моменту втрати судової автономії до трансформації єврейської правової системи в правову систему держави Ізраїль. Він розпочався із середини XVIII ст. та тривав до другої половини XX ст.

Кожний із перерахованих вище етапів характеризується специфічними умовами, під впливом яких розвивалася єврейська правова система. Залежно від політичних, економічних, соціальних умов, у яких знаходився єврейський народ, правова система відзначалась або уповільненістю, або інтенсивністю свого розвитку. Однак попри довготривалу історію формування єврейська правова система ввійшла у світову історію й науку як така, що нараховує понад 3 000 років безперервного розвитку.

Отже, запропонована періодизація розвитку єврейської правової системи дає змогу дослідити процес її формування в контексті всієї історії єврейського народу. Від політичних, соціальних, економічних умов кожного з наведених вище періодів залежав розвиток єврейського права, правосвідомості й інститутів політичної влади. Формування ідеологічної, інституційної й нормативної складових єврейської правової системи варто розглядати в контексті всіх історичних періодів, через які пройшов єврейський народ на шляху до створення власної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н.А. Смысл истории (С издания YMCA PRESS, Paris, 1969) / Н.А. Бердяев. – М. : Мысль", 1990. – 173 с.
2. Бренье Ф. Евреи и талмуд / Ф. Бренье ; пер. Дм. Мих. Граббе (репр. воспр. изд. 1928 г.). – М. : Ладомир, 1994. – 109 с.
3. Айзенштадт С.И. Характер и историческая эволюция еврейского права / С.И. Айзенштадт // Еврейский студент. – М., 1923. – II-й год издания, № 1 (5). – С. 11-16.
4. Борисова В.І. Основи римського приватного права / В.І. Борисова, Л.М. Баранова. – Х. : Право, 2008. – 224 с.
5. Тищик Б.Й. Історія держави і права країн стародавнього світу : навч. посібник / Б.Й. Тищик. – Львів : Світ, 2001. – 384 с.
6. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн : навч. посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – 2-е вид. перероб. й доп. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
7. Маймескулов Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн / Л.М. Маймескулов. – Х. : Право, 2011. – 520 с.
8. Мудрак І.Д. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / І.Д. Мудрак. – Ірпінь : Державна податкова адміністрація України ; АДПСУ, 2001. – 232 с.
9. Менахем Є. Еврейское право. Часть 1. / Є. Менахем ; пер. с иврита А. Белов, ред. И. Менделевич. – Иер. : Амана, 1989. – 334 с.

10. Генкель Г. Русский историк еврейства. По поводу книги С.М. Дубнова «Всеобщая история евреев от древнейших времен до настоящего». – Второе, переработанное и расширенное издание в трех томах. – Том первый: Древнейшая и древняя история, 1-ый полутом (до вавилонского пленения). – Одесса, 1901 г. / Г. Генкель // Восход. – 1901. – Ноябрь. – С. 123-132.
11. Дубнов С.М. Краткая история евреев / С.М. Дубнов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2000. – 576 с.
12. Эттингер Ш. Очерки по истории еврейского народа / Ш. Эттингер. – Тель-Авив: Изд-во: «Ам овед», 1972. – 872 с.
13. Рид Д. Спор о Сионе / Д. Рид. – М.: Изд-во «Твердь», 1993. – 336 с.
14. Джонсон П. Популярная история евреев / Пол Джонсон. – М.: Вече, 2000. – 672 с.
15. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира: учебное пособие / М.Н. Марченко. – М.: ИКД «Зерцало-М», 2008. – 528 с.

REFERENCES

1. Berdyayev, N.A. (1990), *Smysl istorii* [Meaning of the history], YMCA PRESS, Paris, 1969, Translated, Moscow, Russia.
2. Brene F. (1994), *Evrei i talmud* [Jews and the Talmud], Translated by Hrabbe D.M., Ladomir, Moscow, Russia.
3. Ayzenshtadt, S.I. (1923), “Nature and historical evolution of Jewish law”, *Evreyskiy student*, Moscow, no. 1 (5), pp. 11-16.
4. Borisova, V.I. and Baranova, L.M. (2008), *Osnovi rimskoho privatnoho prava* [Fundamentals of Roman private law], Pravo, Kharkiv, Ukraine.
5. Tishchik, B.Y. (2001), *Istoriya derzhavi i prava krayin starodavnoho svitu: navch. posibnik* [History of state and law of the ancient world: teaching aid], Svit, Lviv, Ukraine.
6. Bostan, L.M. and Bostan, S.K. (2008), *Istoriya derzhavi i prava zarubizhnih krayin: navch. posibnik* [History of state and law of the foreign countries: teaching aid], Tsentr uchbovoyi literaturi, Kyiv, Ukraine.
7. Maymeskulov, L.M. (2011), *Istoriya derzhavi i prava zarubizhnih krayin* [History of state and law of the foreign countries], Pravo, Kharkiv, Ukraine.
8. Mudrak, I.D. (2001), *Istoriya derzhavi i prava zarubizhnih krayin: kurs lektsiy* [History of state and law of the foreign countries: lectures], State tax administration of Ukraine, ADPSU, Irpin, Ukraine.
9. Menahem, E. (1989), *Evreyskoe pravo. Chast 1.* [Jewish law. Part 1.], Translated by / Belov A., Jerusalem.
10. Genkel, G. (1901), *Russkiy istorik evreystva. Po povodu knigi S.M. Dubnova «Vseobshchaya istoriya evreev ot drevneyshikh vremen do nastoyashcheho».* – *Vtoroe, pererabotannoe i rasshirennoe izdanie v trekh tomakh.* – *Tom pervyy: Drevneyshaya i drevnyaya istoriya, 1-yy polutom (do vavilonskoho pleniya)* [Russian historian Jewry. About the book of S.M. Dubnov “General history of the Jews from ancient times to the present”. - The second, revised and enlarged edition in three volumes. – Volume one: The earliest and ancient history, 1st half-volume (before the Babylonian captivity)], Voskhod, Odessa, November, 1901, pp. 123-132.
11. Dubnov, S.M. (2000), *Kratkaya istoriya evreev* [Brief history of the Jews], Feniks, Rostov-na-Donu, Russia.
12. Ettinger, Sh. (1972), *Ocherki po istorii evreyskoho naroda* [Essays on the history of the Jewish people], Am oved, Tel aviv.
13. Rid, D. (1993), *Spor o Sione* [The Controversy of Zion], Izd-vo «Tverd», Moscow, Russia.
14. Johnson, Pol (2000), *Populyarnaya istoriya evreev* [Popular history of the Jews], Translated, Veche, Moscow, Russia.
15. Marchenko, M.N. (2008), *Pravovye sistemy sovremennogo mira: uchebnoe posobie* [Правовые системы современного мира: учебное пособие], IKD «Zertsalo-M», Moscow, Russia.